

H. D. F. KITTO

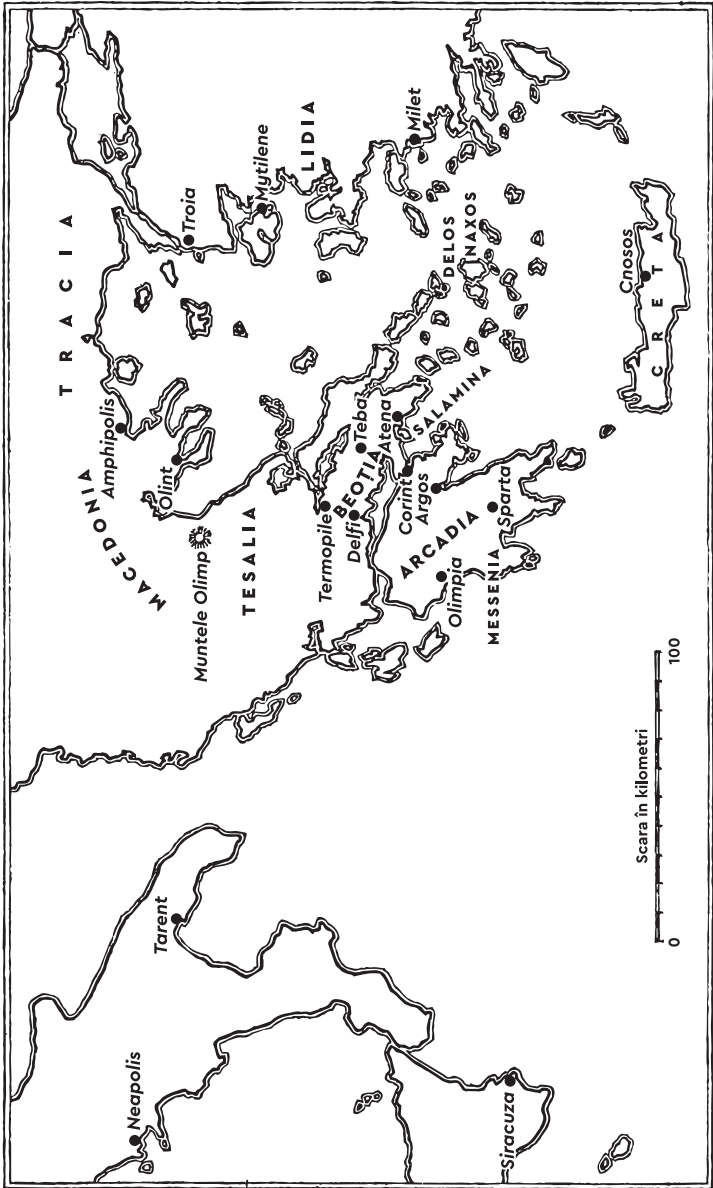
GRECII

Traducere din engleză și note
de Constantin Răchită

HUMANITAS

CUPRINS

1. Introducere	7
2. Formarea poporului grec	13
3. Țara	32
4. Homer	49
5. Polisul	73
6. Grecia clasică. Perioada timpurie	90
7. Grecia clasică. Secolul al V-lea	124
8. Grecii la război	156
9. Declinul polisului	175
10. Gândirea greacă	195
11. Mit și religie	225
12. Viața și caracterul grecilor	236
<i>Indice de nume</i>	295

HARTA GRECIEI ANTICE

I

INTRODUCERE

Pentru început, cititorul e rugat să fie de acord că într-o parte a lumii care s-a bucurat de o civilizație neîntreruptă vreme de secole s-a ivit un popor, nu foarte numeros, nu foarte puternic, nu foarte bine organizat, care avea o concepție cu totul nouă despre scopul vieții omenești și care ne-a arătat pentru prima dată care este rostul minții noastre. Această constatare va fi dezvoltată și argumentată în cele ce urmează. Putem începe cu observația că grecii înșiși simțeau, simplu și firesc, că erau diferiți de orice alt popor pe care îl cunoșteau. Grecii din perioada clasică obișnuiau să împartă omenirea în eleni și barbari.¹ Grecul preclasic, Homer de pildă, nu vorbește astfel despre „barbari”; nu pentru că era mai politicos decât predecesorii săi, ci pentru că această diferențiere nu fusese încă pe deplin definită.

De fapt, nu era deloc o chestiune de politețe. Cuvântul grecesc *bárbaros* nu înseamnă „barbar“ în sens modern; nu este un termen jignitor sau disprețuitor, nu desemnează oameni care locuiesc în peșteri și se hrănesc cu carne crudă. Cuvântul numește pur și simplu oameni care emit sunete precum *bar*, *bar* în loc să vorbească greaca. Dacă nu vorbeai grecește erai un „barbar“, indiferent că făceai parte dintr-un trib sălbatic de

1. Voi folosi termenul „clasic“ ca să desemnez perioada cuprinsă între aproximativ mijlocul secolului al VII-lea și cuceririle lui Alexandru din ultima parte a secolului al IV-lea î.Hr.

traci sau locuiau într-unul dintre somptuoasele orașe ale Orientului, ori în Egiptul care, așa cum știau bine grecii, a fost o țară stabilă și civilizată cu multe secole înainte ca Grecia să fi existat. *Bárbaros* nu presupune neapărat dispreț. Mulți greci admirau legile morale ale persanilor și înțelepciunea egiptenilor. Datoria materială, intelectuală și artistică pe care grecii o aveau față de popoarele din Orient rareori a fost uitată. Și totuși acești oameni erau *bárbaroi*, străini, și erau așezați (însă nu confundați) alături de traci, sciți și de alții asemenea lor. Doar pentru că nu vorbeau greaca? Nu. Faptul că nu vorbeau greaca arăta o diferență mai profundă: însemna că ei nici nu trăiesc, nici nu gândesc ca grecii. Întreaga lor concepție despre viață părea diferită; iar un grec, oricât de mult ar fi admirat sau chiar invidiat un „barbar“ dintr-un motiv sau altul, era conștient de această diferență.

Am putea observa în treacăt că un alt popor (fără să ne punem la socoteală și pe noi) a făcut ca diferența dintre noi și ceilalți, străinii, să fie mai clar exprimată, și anume evreii. Așadar, au existat două neamuri conștiente că sunt diferite de vecinii lor, care au trăit nu foarte departe unul de celălalt, dar în cea mai mare parte fără să se cunoască unul pe altul și fără să se influențeze reciproc până în perioada imediat următoare cuceririlor lui Alexandru, când gândirea greacă a influențat considerabil gândirea ebraică (așa cum se vede în *Ecclesiast*). Apoi, fuziunea dintre ceea ce a fost cel mai caracteristic celor două culturi – gravitatea religioasă a evreilor, respectiv rațiunea și umanismul grecilor – avea să formeze baza culturii europene de mai târziu, religia creștină. Dar a face parte dintre neamuri și a fi *bárbaros* erau concepții foarte diferite; una era pur etnică și religioasă, cealaltă numai incidental etnică și absolut deloc religioasă. Atunci ce i-a determinat pe greci să facă această împărțire categorică? Are ea vreo justificare?

Ar fi un singur răspuns, cât se poate de adevărat și de satisfăcător, și anume constatarea că vechile civilizații ale Orientului, deși aveau o dezvoltare tehnică și artistică asemănătoare

celelalte a grecilor, erau totuși aride intelectual. Timp de secole, milioane de oameni au avut diverse experiențe de viață. Și ce au făcut cu ele? Nimic. Experiența fiecărei generații (cu excepția unor chestiuni în întregime practice) a murit odată cu ea – și nu, nu asemenea frunzelor copacilor, pentru că măcar acelea au fertilizat pământul. Ceea ce distilează, păstrează și apoi amplifică experiența unui popor este literatura. Înaintea grecilor, evreii au creat poezia religioasă, poezia de dragoste, poezia religioasă și oratoria profetilor, dar literatura, cu toate celelalte forme cunoscute (exceptând romanul), a fost creată și perfecționată de greci. Diferența dintre cronicile istorice „barbare” și Tucidide este diferența dintre un copil și un adult, capabil nu doar să înțeleagă, ci să și facă din înțelegerea sa un instrument util celorlalți. Poezia epică, istoria și drama, filozofia cu toate ramurile sale, de la metafizică la economie, matematica și multe dintre științele naturale, absolut toate încep odată cu grecii.

Dacă am putea întreba un grec antic ce îl deosebește de un barbar, îmi imaginez că nu ar pune aceste victorii ale intelectului grec pe primul loc, chiar dacă ar fi conștient că au avut realizări remarcabile în aceste domenii. Demostene, de exemplu, criticându-și concetățenii pentru politica lipsită de curaj față de Filip al Macedoniei, spune: „Nu sunteți mai buni decât un barbar care încearcă să boxeze. Îl loviți într-un loc și mâinile sale zboară acolo; îl loviți în altă parte și mâinile sale parează lovitura”^{*}. Acel grec nu s-ar gândi nici la templele, statuile și piesele de teatru pe care noi le prețuim atât de mult. Ar spune, și de fapt chiar a spus, „Barbarii sunt sclavi; noi, elenii, suntem oameni liberi”^{**}.

* Cf. Demostene, *Filipice* I, 40. Notele cu asterisc aparțin traducătorului. În lipsa unor precizări sau trimiteri la ediții românești, am preluat din engleză citatele din opere clasice, verificându-le după edițiile critice grecești sau latine. Am procedat astfel deoarece Kitto parafrazează mult textele antice citate, creând versiuni proprii, iar traducerea românești existente nu ar fi servit scopului exemplificării. În aceste situații, am dat doar trimiterea la textele antice.

** Cf. Arrian, *Anabasis* II, 7, 4.

Ce vrea să spună prin această „libertate“ a grecului și prin „sclavia“ străinului? Trebuie să fim precauți să nu le interpretăm numai în termeni politici, deși legătura politică este destul de importantă. Din punct de vedere politic, nu înseamnă neapărat că el se autoguvernează (pentru că mai adesea nu o face), ci mai curând că organizarea statală îi respecta drepturile. Problemele de stat erau probleme publice, nu preocuparea privată a vreunui despot. Grecul era condus de Lege, o Lege cunoscută de toți, care respecta dreptatea. Dacă statul era într-un totu de democrație, cetățeanul își aducea contribuția la guvernare; iar democrația, așa cum o înțelegea grecul, era o formă de guvernare pe care lumea modernă nu o cunoaște și nici nu poate să o cunoască. Dar dacă statul nu era o democrație, grecul era cel puțin un „membru“, nu un supus, iar principiile de guvernământ erau cunoscute de toți. Guvernarea arbitrară îl insulta pe grec până în adâncul sufletului. Iar când privea spre țările mai bogate și mult mai civilizate ale Orientului vedea exact acest lucru: guvernarea de tip palat, monarhie absolutistă, care nu guverna precum străvechiul monarh grec, în acord cu zeița Themis sau cu o lege primită din cer, ci numai după propriile capricii, fără să răspundă în fața zeilor, pentru că el însuși era un zeu. Supusul unui astfel de stăpân era un sclav.

Dar *eleutheria*, a cărei traducere prin „libertate“ este doar o echivalare incompletă, însemna mai mult decât simpla libertate, opusă sclaviei. Sclavia și despotismul sunt lucruri care mutilează sufletul, pentru că, așa cum spune Homer, „Zeus îi ia omului jumătate din bărbăție dacă ziua înrobirii pune stăpânire pe el“*. Datina orientală a obedienței îi dădea grecului impresia de lipsă de libertate; în ochii lui era un afront adus demnității omenești. Chiar și zeilor grecul li se ruga în picioare, ca unor oameni, deși cunoștea diferența dintre natura omească și divinitate. Omul nu era zeu, și o știa prea bine, dar

* Homer, *Odissea* XVII, 322–323, tr. E. Lovinescu, Editura Tinerețului, 1966. Celelalte citate din această operă sunt preluate din această ediție.

măcar rămânea om. Știa că zeii erau gata să-i doboare fără milă pe oamenii care imitau divinitatea și că dintre toate calitățile omenești cel mai mult le îngăduiau pe cele ale modestiei și venerației. Și cu toate acestea își amintea că Zeul și Omul s-au născut din același părinte: „Unul este neamul zeilor și al oamenilor; de la o singură mamă¹ ne tragem suflarea vieții. Totuși, puterile noastre ne despart; căci noi nu însemnăm nimic, iar pentru ei cerul de aramă dănuie veșnic, trainicul lor sălaş“*.

Așa spune Pindar într-un splendid fragment, tradus uneori greșit de către erudiții care ar trebui să-l cunoască mai bine și care este interpretat astfel: „unul este neamul zeilor și altul este cel al oamenilor“. Dar esențialul surprins aici de Pindar este demnitatea și slăbiciunea omului; și aceasta este esența tonului tragic care străbate întreaga literatură greacă a clasicilor. Este vorba despre conștiința demnității de a fi om, ce conferă o pregnanță și o intensitate mult mai mare cuvântului pe care noi îl traducem inadecvat prin „libertate“.

Dar termenul înseamnă mai mult decât atât. Existau și alți *bárbaroi*, diferiți de cei care trăiesc sub despotismul oriental. Existau, de pildă, popoarele din nord, care aveau regimuri tribale și cu care grecii s-au confruntat timp îndelungat. Care era marea diferență dintre aceste popoare și greci, dacă excludem cultura superioară a grecilor? Ea consta în faptul că grecii au dezvoltat o formă de organizare politică, pe care noi o traducem stângaci și inexact „cetate-stat“ – pentru că nici o limbă modernă nu o poate traduce mai bine – care a stimulat și a satisfăcut deopotrivă cele mai înalte înzestrări și priceperi ale omului. Am avea multe de spus despre „cetatea-stat“, dar este suficient acum să afirm că aceasta era inițial o asociere locală pentru protecție, care a devenit treptat centrul vieții morale, intelectuale, artistice, sociale și practice a omului, dezvoltând și îmbogățind aceste aspecte într-un mod în care nici o altă orânduire socială nu a făcut-o înainte sau până atunci. Alte forme de

1. Gaia, Pământul-Mamă.

* Pindar, *Nemeene* VI, 1–4.

organizare socială au fost statice; cetatea-stat era mijlocul prin care grecul se străduia să facă mai bună atât viața comunității, cât și pe cea a individului.

Cu siguranță, cetatea-stat este cea pe care un grec antic ar menționa-o pe primul loc printre descoperirile compatrioților săi, cel mai bun mod de viață. Iar Aristotel chiar gândea așa, pentru că spusa lui, tradusă de regulă „Omul este un animal politic“, înseamnă de fapt că „omul este un animal a cărui trăsătură principală este viața într-o cetate-stat“. Dacă nu aparțineai acestei instituții, nu îți atingeai potențialul maxim și nu trăiai încă potrivit naturii tale autentice. Barbarii nu trăiau așa, și de aceea erau cu totul diferiți de eleni.

Ca să prezint un popor despre care s-ar putea spune atât de multe, mi-am permis luxul să subliniez aspectele care mă interesează pe mine, în loc să încerc să acopăr întreg domeniul într-un mod sistematic și probabil precipitat. De asemenea, m-am oprit la epoca lui Alexandru cel Mare, care coincide cu sfârșitul cetății-stat; nu pentru că aș considera Grecia secolelor imediat următoare neimportantă, ci, dimpotrivă, pentru că e prea importantă ca să fie azvârlită într-un capitol superficial din final (lucru care se petrece frecvent). Dacă zeii sunt îngăduitori, voi discuta despre Grecia elenistică și romană într-un al doilea volum.

I-am lăsat pe greci să vorbească despre ei înșiși cât de mult am putut și sper că am conturat o imagine suficient de clară și echilibrată. Am încercat să nu idealizez, deși m-am ocupat mai curând de oamenii mari, decât de cei mici, și mai curând de filozofi, decât de ticăloși. Numai de pe vârfurile munților se pot admira peisajele; iar ticăloșii sunt aproape la fel pretutindeni, deși ticălosul grec rareori pare obtuz și imoral deopotrivă.

FORMAREA POPORULUI GREC

Xenofon ne spune o poveste nemuritoare, care, de vreme ce este nemuritoare, poate fi repovestită aici. Este o întâmplare petrecută în timpul marșului celor Zece Mii prin impunătorii munți ai Armeniei către Marea Neagră. Aceștia erau soldați mercenari, recrutați de Cirus cel Tânăr ca să-l ajute la alungarea fratelui său vitreg de pe tronul persan. Nu Cirus le-a poruncit asta, pentru că știa prea bine că nici o armată greacă nu ar fi mărșăluit de bunăvoie la o distanță de trei luni față de țărmul mării. În orice caz, prin înșelăciune și lingușire i-a adus în Mesopotamia. Disciplinați și bine echipați, grecii au învins ușor armata persană adversă, dar Cirus a fost ucis. O situație dificilă pentru toată lumea. Pe neașteptate, persanii au pus mâna pe o armată experimentată cu care nu puteau face nimic, iar grecii se aflau la trei luni de marș departe de casă, fără lider, protector sau scop, o armată neoficială, internațională, care nu a promis loialitate nimănui. Ar fi putut să o ia la fugă, ar fi putut să se destrame în bande de tâlhari, ca să fie nimiciviți unul câte unul sau ar fi putut fi integrați în armata și imperiul persane.

Nu s-a întâmplat nici unul dintre aceste lucruri. Ei își doreau să se ducă acasă, dar nu prin Asia Mică, pe care deja o străbătuseră. Au hotărât să se îndrepte spre nord, cu speranța că vor ajunge la Marea Neagră. Și-au ales un comandant, pe Xenofon însuși, un nobil atenian, care era și lider, și comandant, fiindcă ei au decis tactica de comun acord. Cu autodisciplina

de care acești greci impetuoși au dat dovadă adesea, au rămas uniți și și-au croit drum prin munți necunoscuți, încheind înțelegeri cu localnicii când se putea sau luptându-se cu ei atunci când tratativele au eșuat.

Unii au pierit, dar nu mulți; au supraviețuit ca o forță organizată. Într-o zi, așa cum ne istorisește Xenofon în *Anabasis*, lucrarea sa lipsită de eroism, la comanda ariergărzii se afla Xenofon, când trupele din față se cățarau pe creasta unei trecători. Când au ajuns în vârf, au început deodată să strige și să gesticuleze către cei din spate. Aceștia s-au grăbit, crezând că avangarda a dat peste încă un trib neospitalier. Dar ajungând pe culme, la rândul lor, începeau și ei să strige. Și așa s-a petrecut, rând pe rând, cu fiecare unitate militară. Toți strigau și arătau entuziasmați nordul. În cele din urmă, ariergarda îngrijorată a putut să audă ce strigau cu toții: *Thálassa, thálassa*. Coșmarul s-a sfârșit, căci *thálassa* este termenul grecesc pentru „mare“. De aici se vedea, strălucind în depărtare, apa sărată; iar pentru un grec, acolo unde era apă sărată începea drumul către casă. Așa cum spune unul dintre cei Zece Mii: „Ne putem încheia călătoria ca Odiseu, întinzându-ne pe spate“* .

Am repovestit această legendă, parțial pe baza principiului susținut de Herodot, potrivit căruia o poveste bună nu deranjează niciodată un cititor judicios, și parțial datorită faptului surprinzător că termenul atât de grecesc *thálassa*, „apă sărată“, pare să nu fie nicicum un cuvânt grecesc. Ca să fiu mai exact: greaca este un membru al familiei de limbi indo-europene, înrudită cu latina, sanscrita, cu limbile celtice și germanice; limbile au fost aduse de migrații de undeva din sud-estul Europei Centrale către Persia și India, astfel încât indianul *raj* este înrudit cu latinescul *rex* și cu franțuzescul *roi*, la fel spre sud în Balcani și Peninsula Italică, iar spre vest până în Irlanda. Cu toate acestea, termenul pentru un lucru atât de grecesc

* Vezi Xenofon, *Anabasis* V, 1, 2, Homer, *Odiseea* XIII, 70–92.